

Edyta Kowalczyk
Uniwersytet Wrocławski

Michał Kalecki w polskiej i światowej ekonomii

JEL Classification: B3

Keywords: Michał Kalecki, economic thought.

Abstract

Michał Kalecki – pioneer in economics

The article is devoted to the presentation of work and views of Michał Kalecki, one of the most important representatives of economic thought in the twentieth-century Poland. Kalecki tended to explain the mechanism of the cyclical fluctuations in the economy, to develop and to enrich the relevant theory. He proved the influence of capitalistic enterprises investment decisions and technological progress (innovations). The leading idea of his theory was the conviction that the problem of trade cycles is an important component of a more general theory of growth. His views on the causes of the cyclical fluctuations were founded on a large socio-economic vision of the process of improving production, income and employment.

Wstęp

Michał Kalecki¹ wywarł głęboki wpływ na kształt współczesnej teorii ekonomii jako twórcą koncepcji znaczenia efektywnego popytu dla gospodarki, udo-

¹ Michał Kalecki (1899–1970) – ekonomista, twórca teorii cyklu koniunkturalnego i dynamiki gospodarczej. Po uzyskaniu w 1917 r. matury w gimnazjum w Łodzi rozpoczął studia na Politechnice Warszawskiej, które przerwał w 1919 r. z powodu poboru do wojska i wznowił ponownie w 1921 r. na Politechnice Gdańskiej. W 1925 r. z powodu ciężkich warunków materialnych zrezygnował z kontynuowania nauki i powrócił do Łodzi. Pracował dorywczo, najpierw w Łodzi, a potem w Warszawie, w różnych instytucjach przemysłowych i handlowych oraz periodykach gospodarczych (m.in. „Przegląd Gospodarczy”, „Przemysł i Handel”, „Polska Gospodarcza”). W 1929 r. został przyjęty na stanowisko referenta do spraw karteli i koncernów w Instytucie Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen. W 1936 r. dzięki Fundacji Rockefellera wyjechał na stypendium do Szwecji, Francji i Wielkiej Brytanii. Decyzję o osiedleniu się na stałe w Anglii podjął pod wpływem informacji o zwolnieniu z Instytutu M. Breita i L. Landaua, w wyniku opracowania przez nich niezależnej, niezgodnej z opinią rządu, oceny sytuacji gospodarczej kraju. Został asystentem

wadniając kluczową rolę popytu w kształtowaniu wielkości i zmian dochodu narodowego². Stworzył zwarty system naukowy określany mianem ekonomii kaleckiańskiej (kaleckianizmu). Był kreatorem nowych dziedzin, metod i pojęć ekonomicznych. Formułował idee o pierwszorzędnej randze intelektualnej, wytyczając drogi dociekań naukowych. Pozostawił po sobie bogaty dorobek twórczy, zarówno pod względem ilościowym, jak i tematycznym. Jak dotąd, jest jedynym polskim uczonym, nie tylko w naukach ekonomicznych, lecz także w innych dziedzinach nauk społecznych, którego prace zostały zebrane i wydane w języku angielskim przez jedną z najbardziej renomowanych ofi-

w Katedrze Ekonomii Uniwersytetu w Cambridge (1938–1940), a następnie w Instytucie Statystyki Uniwersytetu w Oxfordzie (1940–1945), gdzie prowadził wykłady z teorii finansowania wojny, teorii pieniądza i dynamiki gospodarki kapitalistycznej. W latach 1945–1946 pracował w Międzynarodowym Biurze Pracy w Montrealu, jako asystent Sekcji Ekonomicznej, prowadząc badania nad zagadnieniami powojennej rekonstrukcji gospodarczej oraz problematyką pełnego zatrudnienia. Po wojnie od lipca do października 1946 r. przebywał w Warszawie, gdzie pełnił funkcję doradcy ekonomicznego w Centralnym Urzędzie Planowania i Ministerstwie Finansów. Pod koniec 1946 r. objął stanowisko zastępcy dyrektora działu w Departamencie Ekonomicznym Sekretariatu ONZ w Nowym Jorku. W 1951 r. przez kilka miesięcy był rzeczoznawcą ekonomicznym rządu Izraela. W 1955 r. zrezygnował z posady w Nowym Jorku i wrócił na stałe do kraju. Rozpoczął pracę w charakterze doradcy ekonomicznego w Komisji Planowania przy Urzędzie Rady Ministrów (1955–1957). Został przewodniczącym Głównej Komisji Planu Perspektywicznego i opracował pierwszy wariant planu rozwoju gospodarczego Polski na lata 1961–1975. Pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Rady Ekonomicznej przy Radzie Ministrów (1957–1962). W latach 1955–1961 kierował w Zakładzie Nauk Ekonomicznych PAN Działem Ekonomii Współczesnego Kapitalizmu. W 1956 r. Centralna Komisja Kwalifikacyjna nadała mu tytuł profesora zwyczajnego. Od 1961 r. prowadził wykłady w SGPiS z teorii koniunktury oraz teorii wzrostu gospodarki kapitalistycznej i socjalistycznej. W latach 1959–1960 przebywał w Indiach i Meksyku, a w 1961 r. na Kubie w charakterze doradcy ekonomicznego. Po wypadkach marcowych w 1968 r. złożył rezygnację z pracy w SGPiS i demonstracyjnie odmawiał publikowania w Polsce swych prac. Otrzymał tytuł doktora *honoris causa* Uniwersytetu Warszawskiego (1946) i Wyższej Szkoły Ekonomicznej we Wrocławiu (1965). W 1970 r. został wysunięty jako najpoważniejszy kandydat do Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii, zmarł jednak przed podjęciem decyzji przez Szwedzką Królewską Akademię Nauk. Był członkiem PAN. Ważniejsze prace: *W sprawie problematyki obliczeń dochodu społecznego* (1930, z L. Landauem), *Próba teorii koniunktury* (1933), *Szacunek dochodu społecznego w roku 1929* (1934, z L. Landauem), *Dochód społeczny z roku 1933 i podstawy badań periodycznych nad zmianami dochodu* (1935, z L. Landauem), *Teoria cyklu koniunkturalnego* (1935), *Essays in the Theory of Economic Fluctuations* (1939), *Studies in Economic Dynamics* (1942), *Economic Implications of the Beveridge Plan* (1943), *Polityczne aspekty pełnego zatrudnienia* (1943), *Trzy drogi do pełnego zatrudnienia* (1944), *Theory of Economic Dynamics* (1954), *Studia z zakresu koniunktury współczesnego kapitalizmu* (4 t., 1957, 1959, 1960, z A. Szeworskim), *Zagadnienia finansowania rozwoju ekonomicznego* (1958), *Short Papers on Economic Growth* (1962), *Szkice o funkcjonowaniu współczesnego kapitalizmu* (1962), *Zarys teorii wzrostu gospodarki socjalistycznej* (1963), *Z zagadnień gospodarczo-społecznych Polski Ludowej* (1964), *Z zagadnień finansowania rozwoju krajów o gospodarce mieszanej* (1967, z I. Sachsem), *Z ostatniej fazy przemian kapitalizmu* (1968).

² E. Kośmicki, *Dynamika współczesnej akumulacji kapitału a założenia teoretyczne ekonomii Michała Kaleckiego*, [w:] *Twórczość naukowa Michała Kaleckiego i jej znaczenie w teorii ekonomii*, red. G. Musiał, Katowice 2006, s. 99.

cyn wydawniczych – Oxford University Press. Wyróżnienie to jest wyjątkowe nie tylko dla środowiska uczonych polskich, ale także Europy Środkowo-Wschodniej.

Twórczość Michała Kaleckiego

Działalność badawczą w zakresie problematyki gospodarczej rozpoczął w okresie międzywojennym, kontynuował na emigracji w Wielkiej Brytanii, a po wojnie usiłował także przekazać z różnym skutkiem w Polsce Ludowej. Gruntowną wiedzę ekonomiczną zdobył dzięki samokształceniu, nie skończył studiów, nie posiadał żadnych tytułów naukowych. Początkowo publikował krótkie artykuły dotyczące rynków surowcowych, międzynarodowych stosunków gospodarczych i zjawiska kartelizacji. W 1929 r. został przyjęty przez prof. E. Lipińskiego do Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen³, gdzie zajął się problemami funkcjonowania gospodarki kapitalistycznej, sprzecznościami związanymi z procesami monopolizacji oraz możliwościami ich przewyciężenia za pomocą środków polityki interwencyjnej państwa. Śledził działalność karteli i koncernów, ich strukturę, dynamikę rozwoju oraz walkę konkurencyjną. Wspólnie z Ludwikiem Landauem przeprowadził pierwsze w Polsce, a także jedne z pierwszych w świecie, szacunki dochodu narodowego za lata 1929 i 1933⁴. Opracował wskaźniki budownictwa (mieszkaniowego i pozamieszkaniaowego) i inwestycji (kolejowych i maszynowych), które wykorzystał następnie w badaniach koniunktury, oraz inne, m.in. wskaźniki cen, kosztów, marż zarobkowych w przemyśle. Interesował się wpływem dumpingu na dochody realne zatrudnionych i akumulację tych gałęzi przemysłu, które eksportują na zasadach dumpingowych.

W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego lat trzydziestych krytycznie odniósł się do postulatu J.M. Keynesa rezygnacji z waluty złotej w celu opanowania narastającej zapaści, a sam upatrywał jej źródeł w zjawisku kurczenia się aparatu wytwórczego gospodarki kapitalistycznej, przewidując posłużenie się polityką zbrojeń dla nakręcania koniunktury⁵. Odrzucił neoklasyczny pogląd, że gospodarka samoczynnie zmierza do stanu równowagi przy pełnym zatrudnieniu i opracował teorię koniunktury, wyróżniającą się nowatorskim charakterem zarówno w interpretacji przyczyn wahań cyklicznych, jak i roli państwa w życiu gospodarczym. Sformułował ją niezależnie od koncepcji Keynesa w *Próbie teorii koniunktury* (1933), która wyprzedziła o trzy lata *Ogólną*

³ A. Lityńska, *Teoria cyklu koniunkturalnego Michała Kaleckiego*, [w:] *Dokowania współczesnej myśli ekonomicznej – teorie nieliberalne wobec ekonomicznej roli państwa a polityka społeczno-ekonomiczna*, red. U. Zagóra-Jonszta, Katowice 2004, s. 231.

⁴ A. Lityńska, *Polska myśl ekonomiczna okresu międzywojennego*, Kraków 2001, s. 62.

⁵ T. Kowalik, *Historia ekonomii w Polsce 1864–1950*, Wrocław 1992, s. 191–192.

teorię zatrudnienia, procentu i pieniądza (1936) i stanowiła pierwsze pełne studium przyczyn, mechanizmu i skutków fluktuacji gospodarki rynkowej nie tylko w polskiej, ale także światowej literaturze ekonomicznej. W przeciwieństwie do Keynesowskiej analizy gospodarki w krótkim okresie miała charakter dynamiczny i dotyczyła równowagi długookresowej⁶. Była wewnętrznie spójnym, makroekonomicznym modelem wahań gospodarczych, wyjaśniającym zjawisko cyklu, jego automatyzm i regularność. Mimo oryginalnego charakteru, nie wzbudziła większego zainteresowania, nawet wówczas, gdy Kalecki zaprezentował ją w 1933 r. na konferencji Towarzystwa Ekonometrycznego w Leyden (Holandia), a następnie wydał w skróconej wersji w czasopiśmie „Econometrica” w lipcu 1935⁷. Pierwsza anglojęzyczna wersja *Próby* była mało czytelna ze względu na ścisły, matematyczny język prezentacji, a w przystępnej formie została opublikowana dopiero w 1937 r.⁸, gdy w zachodniej myśli ekonomicznej dominował już model Keynesa, uznanego powszechnie za twórcę nowoczesnej makroekonomii. Kalecki, jako postać mało znana, bez ugruntowanej pozycji i renomy, jaką miał w tym czasie Keynes, zyskał miano jego ucznia i kontynuatora. Na pionierski charakter koncepcji polskiego ekonomisty wskazała Joan Robinson, czołowa przedstawicielka ekonomii postkeynesowskiej, która uznała go za prekursora Keynesa i w znaczący sposób przyczyniła się do spopularyzowania jego teorii⁹. Spośród autorytetów liczących się w naukowym środowisku ekonomicznym zachodniej Europy pierwszym, który zgłębił jej istotę, był Lawrence Klein, udowadniając, że jest równie zupełna jak system Keynesa, a pod pewnymi względami nawet go przewyższa¹⁰. Użyteczność modelu Kaleckiego dostrzegli także R. Harrod i E. Domar, twórcy pierwszych modeli równowagi dynamicznej¹¹. Proces stopniowego odkrywania teorii ekonomicznej Kaleckiego przybrał na sile w latach siedemdziesiątych, a więc już po jego śmierci, gdy na skutek pogorszenia się ogólnej sytuacji gospodarczej po ponad dwudziestu latach *prosperity* Keynesowska doktryna państwowej regulacji rynku znalazła się pod ostrzałem krytyki, zarówno pod względem praktycznej realizacji, jak i podstaw teoretycznych. Zmierzch koncepcji Keynesa stworzył podatny grunt dla wydobycia z cienia poglądów Kaleckiego, bardziej realistycznie opisujących funkcjonowanie mechanizmów gospodarki kapitalistycznej.

⁶ A. Szeworski, *Mechanizm cyklu koniunkturalnego w teorii M. Kaleckiego*, „*Ekonomista*” 1989, nr 3, s. 355.

⁷ *Ibidem*, s. 354.

⁸ M. Kalecki, *A macrodynamic theory of business cycles*, „*Econometrica*” 1935, nr 3; *idem*, *A theory of business cycle*, „*The Review of Economic Studies*” 1936–1937, nr 2.

⁹ J. Robinson, *Kalecki a Keynes*, „*Ekonomista*” 1964, nr 6, s. 1254–1260.

¹⁰ T. Kowalik, *Michał Kalecki*, „*Ekonomista*” 1964, nr 3, s. 470.

¹¹ *Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków*, red. S. Czaja, Wrocław 2001, s. 160.

Teoria koniunktury

W teorii cyklu koniunkturalnego wyszedł z założenia, że podstawowym czynnikiem sprawczym wahań są procesy inwestycyjne z właściwymi im odstępstwami w czasie między zamówieniami (decyzjami) a ich wykonaniem (budową urządzeń wytwórczych)¹². Zapoczątkował nowy sposób myślenia ekonomicznego, które kontrastowało z panującymi wówczas powszechnie poglądami szkoły neoklasycznej, ujmującej zjawiska wahań koniunkturalnych w ramach koncepcji równowagi ogólnej i w kategoriach pieniężnych, z koncentracją uwagi na zmianach stóp procentowych, cen i płac. Elementy mechanizmu cyklicznego rozpatrywał w kategoriach rzeczowych związanych bezpośrednio z rentownością podejmowanych przedsięwzięć, określającą rozmiary nakładów inwestycyjnych. Posłużył się przy tym modelem zamkniętej gospodarki kapitalistycznej. Stworzył koncepcję endogeniczną, interpretując cykl jako wynik zjawisk wewnętrznych immanentnie związanych z gospodarką, abstrahując od czynników zewnętrznych, które mogą jedynie zakłócić procesy endogeniczne bez naruszenia długookresowej tendencji gospodarki. Zaliczył do nich wymianę międzynarodową, przyrost naturalny ludności, postęp techniczny i wzrost gospodarczy. Mechanizm cyklu oparł na trzech podstawowych agregatach – realnych, czyli rzeczowych, a nie wartościowych (pieniężnych) – tj. zysku realnym, kapitale trwałym i inwestycjach. Wzajemne relacje tych wielkości powodują zmiany innych elementów, m.in. produkcji ogólnej, zatrudnienia, poziomu cen i płac oraz stopy procentowej. Naruszenie równowagi globalnej następuje pod wpływem procesów inwestycyjnych wyznaczony przez ich rentowność.

Za najwybitniejszego przedstawiciela inwestycyjnej teorii cyklu uznał francuskiego ekonomistę Alberta Aftaliona¹³, który właśnie czas budowy urządzeń wytwórczych uczynił jednym z głównych elementów konstrukcyjnych teorii kryzysów nadprodukcji. Aprobując podstawy teorii Aftaliona, zakwestionował równocześnie założenie o całkowitym wykorzystaniu aparatu produkcyjnego, pomniejszył rolę cen w przebiegu cyklu, uznając ich zmiany za zjawisko wtórne oraz wyekspozował wpływ zatrudnienia. Wzrost cen i zatrudnienia w okresie ożywienia podnosi rentowność i pobudza ruch inwestycyjny, natomiast spadek cen i zatrudnienia na skutek rozszerzenia aparatu wytwórczego obniża rentowność i hamuje rozwój procesów inwestycyjnych. Z kolei kurczenie się aparatu wytwórczego wpływa, po pewnym czasie, na ponowne zwiększenie rentowności, wzrost cen i zatrudnienia. Za punkt wyjścia analizy cyklu przyjął moment wzrostu zamówień inwestycyjnych, który wywołuje zwiększenie produkcji dóbr kapitałowych, a więc i zatrudnienia w gałęziach wytwarzających te

¹² T. Kowalik, *op. cit.*, s. 472.

¹³ E. Domańska, *Koncepcja cyklicznego rozwoju gospodarki kapitalistycznej Michała Kaleckiego*, „*Ekonomista*” 1989, nr 5–6, s. 884.

dobra, co z kolei pobudza popyt konsumpcyjny robotników i zatrudnienie w gałęziach produkcji artykułów spożycia. Rozszerzenie produkcji i wzrost rentowności wpływają na dalszy rozwój inwestycji i tworzenie nowej siły nabywczej. Z chwilą jednak, gdy zwiększona produkcja napotyka na barierę popytu, obniża się rentowność inwestycji, co pociąga za sobą kurczenie się procesów produkcyjnych, zwiększenie bezrobocia, spadek cen itp. Przyczyna niepełnego wykorzystania zdolności produkcyjnych leży więc po stronie popytu, który określa poziom produkcji. Wahania koniunktury związane ze zmianami zachowań inwestycyjnych i popytu konsumpcyjnego stanowią nieodłączną cechę gospodarki kapitalistycznej. Inwestycje wpływają na poprawę koniunktury dopóki są wykonywane, otwierając wentyl, przez który do gospodarki dostaje się dodatkowa siła nabywcza. Natomiast po ich zakończeniu nie tylko czynią bezrobotnymi zatrudnionych przy nich pracowników, ale same zaczynają produkować towary lub usługi, które nie napotykają wzrastającego popytu. Powiększający się zasób aparatu wytwórczego przekracza granice zapotrzebowania na kapitał i kładzie kres ożywieniu. Zasadniczą przyczyną zahamowania, a ostatecznie załamania koniunktury jest produkcyjny charakter inwestycji. Jeden z największych paradoksów systemu kapitalistycznego polega więc na tym, że zwiększenie aparatu wytwórczego, a więc wzbogacenie społeczeństwa, nosi w sobie załączki kryzysu, podczas którego nie jest on wykorzystywany i może być uruchomiony dopiero przy następnym ożywieniu. Inwestycje nie tylko są wytwarzane, ale i same wytwarzają. Rozpatrywane jako wydatki są źródłem dobrej koniunktury, a każdy ich wzrost pobudza następny. Ale jednocześnie każda inwestycja powiększa zasób urządzeń kapitałowych, a tym samym wielkość produkcji niezrównoważoną popytem.

Kluczem do zrozumienia wahań koniunkturalnych jest popytowy oraz produkcyjny efekt wydatków inwestycyjnych. Dla wysokiej koniunktury decydujące są zachowania kapitalistów. Robotnicy wydają bowiem na konsumpcję tyle, ile zarabiają (nie oszczędzają), a kapitaliści zarabiają tyle, ile wydają; to wydatki decydują więc o ich przyszłych zyskach. Zmiana wydatków kapitalistów na konsumpcję i inwestycje zmienia łączny popyt, wpływa na rozmiary produkcji, stopień wykorzystania zdolności wytwórczych i siły roboczej, a w konsekwencji także poziom zysków. Wzrost wydatków powoduje wzrost zysków, co przeczy przekonaniu, że im więcej się wydaje, tym mniej się oszczędza. Oszczędności nie są więc czynnikiem określającym wielkość inwestycji; przeciwnie, to inwestycje rozstrzygają o wielkości produkcji, zysków i oszczędności. Skoro rozmiary inwestycji nie zależą od oszczędności, mogą być finansowane ze źródeł zewnętrznych, tj. kredytu bankowego. Rozszerzenie aparatu wytwórczego, wzrost produkcji i cen w okresie ożywienia podnosi zapotrzebowanie na kredyt, natomiast w fazie kryzysu zapotrzebowanie spada. Towarzyszy temu ruch stopy procentowej, której stosunek do rentowności ka-

piłału hamuje lub przyspiesza wzrost inwestycji. Stopa procentowa podnosi się w zwykłych fazach cyklu, a w niskich spada. Jej poziom generuje możliwość zaciągania kredytów przez podmioty gospodarcze. Podobne podejście prezentował Keynes, z tą jednak różnicą, że Kalecki nie eksponował aspektów psychologicznych, które w modelu Keynesa odgrywały istotną rolę (stopa procentowa jest związana z prawem psychologicznym, zgodnie z którym ludzie wolą trzymać swój majątek w formie płynnej, tj. pieniężnej, a nie zamrożonej w inwestycjach; stopa jest zatem ceną, jaką trzeba zapłacić, aby skłonić ludzi do inwestowania).

Poszukując skutecznych sposobów wyjścia z kryzysu, wskazał na korzystne skutki stabilizacyjnych działań państwa realizowanych za pomocą polityki pieniężnej i fiskalnej. Uważał, że do najbardziej racjonalnych form nakręcania koniunktury należą roboty publiczne finansowane z długu publicznego. Podkreślał przy tym, że metody tej nie można utożsamiać z inflacją, gdyż nie wszystkie środki przeznaczone na roboty publiczne pozostają w obiegu, który wzrasta tylko nieznacznie lub wcale, gdyż wydatkowane sumy wracają do banków w postaci spłat rat kredytów. Pogorszenie sytuacji pieniężnej nie jest związane ze wzrostem ilości pieniądza w obiegu, lecz z pasywnością bilansu handlowego, do którego prowadzi zwiększenie importu środków produkcji. W procesie nakręcania koniunktury istotną rolę odgrywają źródła finansowania, a nie rodzaj wykonywanych inwestycji. Ożywienie kredytowe, wzrost inwestycji, zatrudnienia, popytu globalnego, kreowanie dodatkowej siły nabywczej są właściwymi sposobami pobudzenia gospodarki. Natomiast finansowanie inwestycji publicznych z podatków zmniejsza zyski o tyle, o ile się je zwiększa. Polityka fiskalna państwa powinna pobudzać inwestycje, a nie je hamować.

Kalecki zakwestionował pogląd tradycyjnej teorii ekonomii o skuteczności obniżki płac jako metody walki z kryzysem, co prowadzi do wzrostu zysków przedsiębiorstw i pobudza do zwiększenia stopnia wykorzystania zdolności wytwórczych oraz wzrostu produkcji¹⁴. Przewidywał, że spadek płac w czasie depresji nie spowoduje zwiększenia produkcji, lecz spadek cen i w ten sposób to, co przedsiębiorcy zyskują na płacach, utracą na cenach. Obniżenie poziomu płac wywoła skurczenie się popytu konsumpcyjnego robotników, co z kolei pociągnie za sobą zmniejszenie zatrudnienia w gałęziach wytwarzających dobra spożycia oraz zwiększenie zapasów towarów w magazynach. Krytycznie odniósł się także do twierdzenia, że o poprawie koniunktury decydują wysokie ceny. Obserwował tendencje przeciwne, a mianowicie, że obniżka cen, zwłaszcza artykułów konsumpcyjnych, pobudza popyt globalny i tworzy warunki do wyjścia z kryzysu.

¹⁴ J. Nowicki, *Luminarze polskiej teorii ekonomii XX wieku*, Warszawa 1991, s. 47.

Poglądy Kaleckiego na udział państwa w życiu gospodarczym i perspektywy wzrostu gospodarki kapitalistycznej

W latach czterdziestych, podczas pobytu na emigracji, prowadził studia statystyczno-ekonomiczne nad różnymi aspektami gospodarki wojennej Wielkiej Brytanii. Zajmował się problemem racjonowania deficytowych towarów. Wysunął propozycję racjonowania konsumpcji jako formę egalitaryzacji ciężarów wojennych, podejmując polemikę z propozycją Keynesa dotyczącą rozwiązania deficytu towarowego poprzez system podatków wojennych. W 1941 r. przygotował i przedstawił plan racjonowania dóbr, który mimo sprzeciwu ze strony kół konserwatywnych został ostatecznie zaakceptowany przez rząd brytyjski i w znacznej mierze wprowadzony w życie. Pod koniec wojny opracował wnioski w sprawie racjonowania i kontroli gospodarki dla rządu francuskiego.

Rozpatrując doświadczenia gospodarki wojennej USA i Wielkiej Brytanii, zainteresował się problematyką pełnego zatrudnienia. Sformułował trzy sposoby wzrostu zatrudnienia, które utożsamiał z możliwością stworzenia efektywnego popytu w gospodarce¹⁵:

1. wydatki rządu finansowane z deficytu budżetowego na inwestycje publiczne (szkoły, szpitale, drogi itp.) lub na subsydiowanie masowej konsumpcji (zasiłki rodzinne, obniżki podatków pośrednich, subsydia w celu obniżenia cen podstawowych środków utrzymania);

2. pobudzanie prywatnych inwestycji za pomocą obniżki stopy procentowej i zmniejszenia podatku dochodowego;

3. redystrybucja dochodu od wyższych do niższych grup dochodowych za pomocą progresywnej skali podatku dochodowego, przy jednoczesnym obniżaniu podatków pośrednich od towarów pierwszej potrzeby lub wypłacaniu odpowiednich zapomóg rodzinnych.

Omawiając kolejno każdy z wymienionych sposobów, stwierdził, że rząd powinien podejmować takie decyzje inwestycyjne, które nie spowodują ograniczenia aktywności inwestorów prywatnych, a wydatki finansować z deficytu. Realizowanie inwestycji publicznych z zaciąganych na rynku kredytów prowadzi nie tylko do wzrostu zatrudnienia, ale i dochodów ludności. Zwiększone dochody oddziałują na przyrost wpływów skarbowych z podatków. W ten sposób deficyt budżetowy sam się finansuje i nie stanowi zagrożenia dla stabilności gospodarki. Oprócz inwestycji rząd powinien także wspierać konsumpcję masową, w przeciwnym razie doprowadzi do nieproporcjonalnego wzrostu sektora inwestycyjnego kosztem sektora spożycia. Jeśli luka ta nie zostanie wypełniona przez rządowe finansowanie konsumpcji (w formie pomocy socjalnej), to część

¹⁵ S. Duda, *Model pełnego zatrudnienia w koncepcji Michała Kaleckiego*, [w:] *Twórczość naukowa...*, s. 219–220.

inwestycji publicznych stanie się bezużyteczna. O sposobie rozdziału wydatków skarbowych pomiędzy inwestycje i konsumpcję decydują więc względy społeczne. W przypadku inwestycji prywatnych zasadniczą rolę odgrywa interes indywidualny wytwórcy oraz jego oczekiwania i przewidywania co do warunków działalności, stąd też tworzenie pełnego zatrudnienia tą drogą jest ograniczone. Lepsze efekty przynosi transfer części dochodu od warstw bardziej zamożnych do ubogich, który powoduje nie tylko zmniejszenie nierówności między poszczególnymi grupami ludności, ale także zwiększenie przeciętnej dla danego społeczeństwa skłonności do konsumpcji, co z kolei umożliwia wzrost popytu i zatrudnienia. Wszystkie metody likwidacji bezrobocia wzajemnie się uzupełniają i są od siebie zależne. Jeżeli przyrost konsumpcji i zatrudnienia w wyniku zmian podziału dochodu społecznego okaże się niedostateczny, powinien zostać uzupełniony poprzez inwestycje publiczne finansowane z deficytu budżetowego, które powodują wtórne wyrównywanie różnic dochodowych w społeczeństwie. W sytuacji pozytywnych przewidywań przedsiębiorców następuje także ożywienie inwestycji prywatnych.

Oceniając praktyczne aspekty realizacji polityki wzrostu zatrudnienia, Kalecki zaznaczył, że odegra ona istotną rolę w łagodzeniu przebiegu kryzysów gospodarczych. Zarysował wizję „politycznego cyklu koniunkturalnego” jako bezpośredniej konsekwencji interwencjonizmu państwowego skierowanego na osiągnięcie stanu pełnego zatrudnienia¹⁶. Zakładał, że w czasie kryzysów, w celu przeciwdziałania masowemu bezrobociu, państwo będzie podejmowało inwestycje publiczne finansowane z deficytu budżetowego, co doprowadzi do złagodzenia i skrócenia zapaści gospodarczych. Lecz gdy poczyni próby stałego zastosowania tej metody dla utrzymania wysokiego poziomu zatrudnienia osiągniętego w fazie ożywienia, napotka na ostry sprzeciw świata biznesu. Podał tym samym w wątpliwość, że rządy poszczególnych państw zapewnią stan pełnego zatrudnienia, jeśli tylko będą wiedziały, jak to uczynić. Opór kapitalistów wobec polityki likwidacji nadmiaru wolnej siły roboczej w oparciu o wydatki państwowe tłumaczył niechęcią wobec interwencjonizmu oraz obawą, że rząd, który potrafi radzić sobie z bezrobociem, prędzej czy później uniezależni się od wielkiego kapitału, co w efekcie doprowadzi do ograniczenia jego wpływów i pozycji. Zaznaczył, że niepokój „wodzów przemysłu” wywołują również cele, na które przeznaczane są wydatki państwowe, w tym głównie subsydiowanie konsumpcji masowej. Ponadto zmniejszając groźbę utraty pracy, polityka pełnego zatrudnienia osłabia dyscyplinę pracy, a zwiększa poczucie siły związków zawodowych i skuteczność strajków.

W świecie kapitalistycznym najwięcej zwolenników zyskała metoda nakręcania koniunktury przez pobudzanie inwestycji prywatnych, która nie zagraża interesom świata biznesu i nie zawęży sfery jego działania. Jednak w obliczu masowego bezrobocia okazuje się zwykle mało skuteczna. Dlatego kapitaliści

¹⁶ *Ibidem*, s. 234.

godzą się w okresach kryzysów na łączenie polityki popierania inwestycji prywatnych z polityką inwestycji państwowych, nie aprobując nadal finansowania konsumpcji. Cofają jednak swoje przyzwolenie, gdy bezrobocie maleje. Wobec tego w przyszłości najbardziej prawdopodobna jest polityka ograniczania bezrobocia w okresach kryzysu. Finansowanie inwestycji publicznych z deficytu budżetowego będzie uznane za zło konieczne, zapobiegające ostrym zapaściami. Natomiast wywoła opór w okresach utrzymującego się wysokiego poziomu zatrudnienia. Pełne zatrudnienie będzie osiągnięte jedynie w szczytowym punkcie koniunktury, ale zaangażowanie państwa na rzecz ograniczenia amplitudy wahań cyklicznych zmniejszy głębokość faz spadkowych. W konkluzji Kalecki zaznaczył, że polityka interwencjonizmu państwowego realizowana w praktyce krajów kapitalistycznych od czasu wielkiego kryzysu lat trzydziestych zdezaktualizowała zagrożenie istnienia systemu kapitalistycznego od strony trudności zbytu i masowego bezrobocia, co doprowadziło do okresowego przesunięcia napięć i trudności na płaszczyznę podziału dochodu narodowego między klasy. Silny nacisk mas doprowadził, i to wbrew klasie rządzącej, do tak radykalnej reformy systemu, że nie obalając istniejących stosunków produkcyjnych, został otworzony nowy wentyl dla dalszego rozwoju sił wytwórczych. Powstała sytuacja paradoksalna – przełomowa reforma narzucona klasie rządzącej spowodowała, przynajmniej okresową, stabilizację systemu kapitalistycznego.

Rozważając perspektywy długookresowego wzrostu gospodarki kapitalistycznej w opublikowanej w 1954 r. *Teorii dynamiki gospodarczej*, Kalecki uwydatnił rolę postępu technicznego (innowacji), a oszczędności rentierów traktował nie jako bodziec, ale przeszkodę dla rozwoju. Decyzje podnoszące oszczędności oznaczają ograniczenie wydatków i obniżenie poziomu konsumpcji, co skutkuje zmniejszeniem produkcji, zatrudnienia i dochodów. Dopiero nowe wynalazki zwiększają szanse zyskowności i stają się źródłem nowych decyzji inwestycyjnych. Innowacje przekształcają układ statyczny w układ wykazujący długofalowy wzrost. Przy założeniu *ceteris paribus* wpływ postępu technicznego jest tym silniejszy, im większy jest wolumen kapitału trwałego. Spadek intensywności inwestycji wywołuje zaburzenia cykliczne, spadek produkcji i zatrudnienia. W procesie pobudzania rozwoju gospodarki istotne znaczenie ma interwencja państwa. Wysoki poziom wydatków ponoszonych w czasie kryzysu, wypłata zasiłków dla bezrobotnych oraz ułatwienia kredytowe łagodzą przebieg wahań i przyspieszają poprawę koniunktury. W analizie długofalowych trendów wzrostu uwzględnił autor także problem bezrobocia, wskazując na powiązania między czynnikami wzrostu i czynnikami określającymi stopę bezrobocia. W sposób nowatorski dowiódł, że spadek ekspansji produkcji poniżej tempa wynikającego ze wzrostu wydajności pracy oraz przyrostu ludności wywołuje długofalowy wzrost bezrobocia. Uznał za mało prawdopodobne, że mechanizm cyklu doprowadzi samoczynnie do rozszerzenia procesu produkcji, który zatrzyma dalszy przyrost bezrobocia.

Model wzrostu gospodarki socjalistycznej i zagadnienie planowania gospodarczego

Kalecki był pierwszym ekonomistą, który wprowadził problematykę wzrostu do teorii ekonomicznej socjalizmu¹⁷. Początkowo w związanych artykułach i referatach, a następnie w *Zarysie teorii wzrostu gospodarki socjalistycznej* wyłożył istotę procesów rozwojowych, ich czynniki i uwarunkowania, stany równowagi i dynamiki. Zajął się zbadaniem i wytłumaczeniem związków, jakie istnieją z jednej strony między tempem wzrostu gospodarki a efektywnością kapitału i stopą inwestycji, z drugiej – między technicznym uzbrojeniem pracy a jej wydajnością i kapitałochłonnością dochodu narodowego. Łącząc obie te płaszczyzny i pokazując na tym tle różne tendencje i typy postępu technicznego, prześledził prawa rządzące przyspieszeniem tempa wzrostu, zarówno wtedy, gdy występują rezerwy siły roboczej, jak i przy pełnym zatrudnieniu. Zwrócił też uwagę na konieczność odróżnienia środków służących do zwiększenia dochodu narodowego, głównie zaś inwestycji produkcyjnych, od celu jego wytwarzania, tj. inwestycji nieprodukcyjnych, wraz ze spożyciem zbiorowym i indywidualnym. Zgodnie z tym starał się rozpatrywać proces wzrostu w aspekcie stosunków między stopą konsumpcji i stopą inwestycji. Z tych samych względów przywiązywał dużą uwagę – jeżeli chodzi o czynniki pozainwestycyjne – do różnego rodzaju usprawnień dotyczących organizacji pracy, gospodarki materiałowej itp. Sformułował także pojęcie barier wzrostu gospodarczego i zobrazował skutki, do jakich musi doprowadzić ich zlekceważenie. Z teorią wzrostu powiązał problematykę rachunku ekonomicznej efektywności inwestycji. Przyjął, że należy objąć nim jedynie wybór wariantów inwestycyjnych, czyli rozwiązań mniej lub bardziej kapitałochłonnych, natomiast wybór kierunków inwestowania powinien zachować charakter autonomicznej decyzji szczebla centralnego.

Za nieodzowny instrument kształtowania w pożądanym sposobie tempa i proporcji długofalowego wzrostu gospodarczego uznał planowanie gospodarcze. Zalecał daleko posuniętą ostrożność w formułowaniu zadań, które dotyczą odległej przyszłości i wchodzą w zakres planowania perspektywicznego. Opracował koncepcję metody konstruowania planów wieloletnich, przyjmując za najważniejszy wskaźnik średnie roczne tempo wzrostu dochodu narodowego. Wydłużenie horyzontu czasowego skłania do przygotowania więcej niż jednego wariantu planu. Warianty te ułatwiają zadania politykom gospodarczym, gdyż w planach bieżących umożliwiają omijanie barier wzrostu i poszukiwanie lepszych kombinacji czynników wytwórczych. Wybór wariantu planu oznacza ostatecznie wybór tempa wzrostu. Punktem wyjścia do wyznaczenia właściwego tempa wzro-

¹⁷ E. Łukawer, *Zagadnienia równowagi a problematyka wzrostu*, [w:] *Twórczość naukowa...*, s. 139.

stu jest określenie czynników go ograniczających lub hamujących. Za główny czynnik determinujący przyjął udział inwestycji produkcyjnych w dochodzie narodowym. Dlatego też zasadnicze znaczenie przyznał rozstrzygnięciu problemu wyboru między możliwością przyspieszenia tempa wzrostu dochodu a utrzymaniem odpowiedniego tempa bieżącej konsumpcji. O konieczności zwiększenia udziału inwestycji produkcyjnych w dochodzie może zdecydować niedobór siły roboczej lub potrzeba zapewnienia równowagi bilansu handlowego poprzez wzrost nakładów na inwestycje proeksportowe. Twierdził, że kluczowym elementem prac nad planem jest określenie koncepcji struktury spożycia, która stanowi podstawę wyznaczenia struktury gałęziowej wytwarzania dochodu narodowego. W określeniu tej ostatniej wprowadził rozróżnienie metodologiczne między gałęziami kreowanymi przez podaż i przez popyt¹⁸. Gałęziami kierowanymi przez podaż są te, w których istnieją techniczno-organizacyjne pułapy tempa wzrostu produkcji niemożliwe do przewyżczenia w danym okresie, nawet za pomocą dużych nakładów (przemysł wydobywczy, produkcja rolna). Pułapy te mogą wynikać z ograniczonych zasobów naturalnych, stanu wiedzy technicznej i czasu potrzebnego do opanowania nowych technologii, trudności rekrutacji siły roboczej do określonych zawodów oraz poziomu kwalifikacji kadr kierowniczych. W gałęziach kierowanych przez popyt produkcja może rosnąć swobodnie, nie natrafiając na powyższe ograniczenia. Powinna być planowana na takim poziomie, aby pokryła w całości zapotrzebowanie krajowe oraz zapewniła możliwość eksportu.

Zrównoważony wzrost, do którego pretenduje gospodarka planowa, pozostaje w sprzeczności z cyklicznym rozwojem w warunkach żywiolowego i bezplanowego przebiegu procesów gospodarczych. Choć Kalecki uważał, że działania silnego centrum planującego mogą być bardziej efektywne niż automatyczne procesy rynkowe, to równocześnie pozostawał krytycznym obserwatorem realnego socjalizmu i nakazowego systemu zarządzania gospodarką¹⁹. Proponował, aby politykę przypadkowych, optymistycznych decyzji wyznaczających planowe cele gospodarcze zastąpić polityką naukowego wyboru ekonomicznego, opartego na prawidłowym rozumowaniu i ścisłym rachunku. Uważał, że niezbędnym warunkiem efektywnego sposobu planowania zadań jest możliwość wyboru między alternatywnymi wariantami rozwiązań opracowywanymi przez samodzielny ośrodek planujący, skupiający ekspertów niezależnych od hierarchii administracyjnej. Uczestniczył w pracach nad przygotowaniem wieloletniego planu perspektywicznego rozwoju gospodarczego dla Polski na lata 1961–1975, zakładającego osiągnięcie ówczesnego poziomu życia zachodnich Niemiec²⁰, który został ostatecznie zignorowany przez władze jako zbyt minimalistyczny. Prezentował wizję rozwoju gospodarki socjalistycznej, która była bez porównania bardziej konsekwentna i realistyczna niż proponowana przez

¹⁸ Z. Sadowski, *Wkład Michala Kaleckiego w planowanie perspektywiczne w Polsce*, „Ekonomista” 1989, nr 3, s. 345.

¹⁹ E. Kośmicki, *op. cit.*, s. 108.

²⁰ Z. Sadowski, *op. cit.*, s. 342.

rząd w kolejnych planach pięcioletnich. Wierzył, że panujący w Polsce ustrój mógłby zostać skutecznie zreformowany, a główną przeszkodą dla zmian jest egoizm i głupota warstwy rządzącej. Opowiadał się za przeprowadzeniem tzw. rewolucyjnej reformy²¹, polegającej na demokratyzacji życia gospodarczego poprzez zagwarantowanie wytwórcom kontroli nad działalnością przedsiębiorstw i stworzenie im pola do wykazania własnej inicjatywy dzięki zwiększeniu zakresu uprawnień samorządów załóg. Jako członek Rady Ekonomicznej, organu doradczego przy Radzie Ministrów, brał udział w opracowaniu *Tez w sprawie niektórych kierunków zmian modelu gospodarczego*²². Uchwalone przez Radę w maju 1957 r., przewidywały demokratyzację procesu decyzyjnego przez szeroki udział załóg i rad robotniczych w ustalaniu planów, zmianę sposobu ich formułowania w taki sposób, aby czynniki społeczne miały pełne rozeznanie alternatyw stanowiących przedmiot wyboru ekonomicznego, a ponadto wprowadzenie bodźców ekonomicznych w miejsce nakazów administracyjnych oraz zastąpienie biurokratycznych centralnych zarządów jednostek gospodarczych obligatoryjnymi zjednoczeniami, przypominającymi bardziej wielozakładowe przedsiębiorstwa niż urzędy. Założenia zmian systemowych, jako zbyt radykalne, nie zostały ostatecznie wcielone w życie. Pod wpływem odrodzenia nakazowej formy kierowania gospodarką, a następnie wypadków marcowych w 1968 r., Kalecki złożył rezygnację z pracy w SGPiS i demonstracyjnie odmawiał publikowania w Polsce swoich prac. Wybitnym kontynuatorem jego koncepcji był Kazimierz Łaski, do 1968 r. profesor i prorektor SGPiS, a następnie profesor Uniwersytetu J. Keplera w Linzu i Konsultanta Naukowego Wiedeńskiego Instytutu Międzynarodowych Studiów Ekonomicznych.

Zakończenie

Michał Kalecki, współtwórca nowoczesnej makroekonomii, zasłynął jako autor pionierskiej teorii koniunktury, w której wykazał brak zdolności systemu gospodarczego do automatycznego osiągnięcia równowagi. Nieuchronność cyklu wiązał z niestabilnością działalności inwestycyjnej w gospodarce kapitalistycznej i zmianami popytu konsumpcyjnego. Rozpatrywał sposoby wzrostu zatrudnienia, które utożsamiał z możliwością stworzenia efektywnego popytu w gospodarce. Sformułował wizję „politycznego cyklu koniunkturalnego”, określając wpływ interwencjonizmu państwowego na ograniczenie amplitudy wahań cyklicznych, zmniejszenie głębokości faz spadkowych i spadek bezrobocia. Skonstruował model wzrostu gospodarki kapitalistycznej i socjalistycznej, wzbudzając zainteresowanie badaniami nad teorią rozwoju gospodarczego oraz planowaniem procesów gospodarczych.

²¹ T. Kowalik, *Michał Kalecki, kim był, jakim go znałem i podziwiałem*, [w:] *Twórczość naukowa...*, s. 88.

²² T. Kowalik, *Michał Kalecki a pierwsze reformy gospodarcze w Polsce*, „*Ekonomista*”, 1989, nr 3, s. 446–447.

Bibliografia

- Domańska E., *Koncepcja cyklicznego rozwoju gospodarki kapitalistycznej Michała Kaleckiego*, „*Ekonomista*” 1989, nr 5–6.
- Duda S., *Model pełnego zatrudnienia w koncepcji Michała Kaleckiego*, [w:] *Twórczość naukowa Michała Kaleckiego i jej znaczenie w teorii ekonomii*, red. G. Musiał, Katowice 2006.
- Fiedor B., *Podstawy teorii dynamiki gospodarki kapitalistycznej Michała Kaleckiego*, [w:] *Polska myśl ekonomiczna*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu nr 542, Wrocław 1990.
- Guzicki L., Żurawicki S., *Polscy ekonomiści XIX i XX wieku*, Warszawa 1984.
- Kalecki M., *Dziela*, t. 1, *Kapitalizm. Koniunktura i zatrudnienie*, t. 2, *Kapitalizm. Dynamika gospodarcza*, red. J. Osiatyński, Warszawa 1979.
- Kalecki M., *Prace z teorii koniunktury 1933–1939*, Warszawa 1962.
- Kalecki M., *Szkice o funkcjonowaniu współczesnego kapitalizmu*, Warszawa 1962.
- Kalecki M., *Teoria dynamiki gospodarczej. Rozprawa o cyklicznych i długofalowych zmianach gospodarki kapitalistycznej*, Warszawa 1986.
- Kośmicki E., *Dynamika współczesnej akumulacji kapitału a założenia teoretyczne ekonomii Michała Kaleckiego*, [w:] *Twórczość naukowa Michała Kaleckiego i jej znaczenie w teorii ekonomii*, red. G. Musiał, Katowice 2006.
- Kowalik T., *Historia ekonomii w Polsce 1864–1950*, Wrocław 1992.
- Kowalik T., *Michał Kalecki*, „*Ekonomista*” 1964, nr 3.
- Kowalik T., *Michał Kalecki a pierwsze reformy gospodarcze w Polsce*, „*Ekonomista*” 1989, nr 3.
- Kowalik T., *Michał Kalecki, kim był, jakim go znałem i podziwiałem*, [w:] *Twórczość naukowa Michała Kaleckiego i jej znaczenie w teorii ekonomii*, red. G. Musiał, Katowice 2006.
- Lityńska A., *Polska myśl ekonomiczna okresu międzywojennego*, Kraków 2001.
- Lityńska A., *Teoria cyklu koniunkturalnego Michała Kaleckiego*, [w:] *Dokonania współczesnej myśli ekonomicznej – teorie neoliberalne wobec ekonomicznej roli państwa a polityka społeczno-ekonomiczna*, red. U. Zagóra-Jonszta, Katowice 2004.
- Łukawer E., *Zagadnienia równowagi a problematyka wzrostu*, [w:] *Twórczość naukowa Michała Kaleckiego i jej znaczenie w teorii ekonomii*, red. G. Musiał, Katowice 2006.
- Nowicki J., *Luminarze polskiej teorii ekonomii XX wieku*, Warszawa 1991.
- Robinson J., *Kalecki a Keynes*, „*Ekonomista*” 1964, nr 6.
- Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków*, red. S. Czaja, Wrocław 2001.
- Sadowski Z., *Wkład Michała Kaleckiego w planowanie perspektywiczne w Polsce*, „*Ekonomista*” 1989, nr 3.
- Szeworski A., *Mechanizm cyklu koniunkturalnego w teorii M. Kaleckiego*, „*Ekonomista*” 1989, nr 3.